

ЗА ДОБРОТО И ЗЛОТО

(Към историята на мита)

БОЖИДАР Д. ДИНКОВ

Между всички въпроси, които още от дълбока древност най-много са занимавали човешкия ум и са тревожели неговия дух, са въпросите за макро- и микрокосмоса. Тъй като за опознаването на макрокосмоса не са достигали научни знания, човекът се е задоволявал с онова, което са разкривали космологичните митове; но за опознаването на микрокосмоса, т. е. на самия човек, и митовете са били безсилни да дадат логичен отговор. Защото най-голямата загадка на творението си остава човекът. Хорът на тиванските старци в „Антигона“ на Софокъл казва:

„Много са чудните неща,
но човекът е пръв сред тях“ (335).

Талес е казал: „познай себе си“, а Протагор започнал едно свое съчинение със следните думи: „Човекът е мярка за всички неща“.

Античният начин на мислене е поставял човека като изходно начало за опознаването на света и като мярка за всичко, защото сред всички земни твари само той има разум, слово и дух, с които търси и изследва неизвестното и твори по законите на красотата, които са закони на космоса. Притежавайки не само тяло, но и дух, частица от божествената същност, единствено човекът се стреми към съвършенство. Но заедно с това в него се вселяват и демоните на злото, което прави човешката природа неустойчива и противоречива.

„Той (човекът) има безкрайната мощ да бъде изкусен творец
и в пътя си да следва ту добро, ту лошо.“

(Софокъл, Антигона, 365).

„Каква химера е човекът?! — възкликва Паскал. — Каква новост, каква уродивност, какъв хаос, какъв обект на противоречия, какво чудо. Съдник за всичко, невзрачен земен червей, хранилище на истина, тресавище на несигурност и заблудение; гордост и измет на вселената.“

Въпреки че притежава разум, човекът винаги постъпва правилно, правдиво и за добро. Голяма тайна са дебрите на човешката душа и нравственият закон у човека. Кои са онези скрити сили, които го тласкат да върши злини, да разрушава и да причинява страдания на подобни нему същества? Никой животински вид вътре в себе си не се изстребва така, както прави човекът, и то с чудна изобретателност. Откъде иде този негов нагон да разрушава, да причинява страдания и смърт дори в името на справедливи и религиозни идеи? И всичкото това зло по земята се върши от най-висшето същество, надарено с разум? „Казват, че разумът е особен божествен дар на хората — отбелязва Карнеад от Кирена. — Ами, че умът понякога е извор на чудовищни престъпления. По-добре би било боговете да са ни отказали този дар“

щом като той е така пагубен за мнозинството. Но може би за употребата на разума са виновни самите хора, а не боговете? Защо боговете не дадат на хората разум, който не би ги тласкал към заблудения и престъпления? Ако боговете са добре разположени към нас, защо не са направили всички добри или поне не са помогнали за щастieto на добрите хора? А ние виждаме, че доблестните мъже са нещастни, а злодеите блаженствуват“ (Cicero, De nat. deor., II, VIII).

Веднъж пред философа Питак от Митилена някой твърдял, че трябва да се търси разумен човек. А философът се обърнал към него с думите: „Ако го търсиш твърде усърдно, няма изобицо да го намериш.“ Друг път изрекъл и мисълта: „Трудно е да станеш добър човек.“¹ Означават ли тези думи, че злото е естествено състояние на човека?

Според митологията бог или божествата са създали света. А как може тогава светът да бъде изпълнен с толкова много зло, когато бог е в света и той е добър? Според библейския мит при сътворяването на небето и земята бог видял, че светлината е добро и я отделил от тъмнината. И въобще всичко, което създал — и тревите, и плодните дървета, и звездите, и земните твари, и човека (мъжа и жената) по свой образ и подобие, — всичко било добро.

Но как тогава злото е влязло в света? В Иранската митология то е даденост à priori заедно с доброто. И затуй светът се намира в постоянна борба между светлината (доброто) и мрака (злото). В космическата борба между двете начала на страната на Ахурамазда (Ормузд) помага Човекът, тъй като той носи в себе си част от божествената същност на доброто. Там ще срещнем и първочовека Гайомарт, който побеждава злото (Ахриман). В „Бундахишн“ се описва как първочовекът е живял 3000 години в небесния рай, след туй слязъл на Земята и там живял още 3000 години. Тогава се появило злото (Ахриман), което убило човека. Но той вече имал поколения.

В митологията на Индия злото влиза в света чрез асурите, синовете на Дити и Дану, които били врагове на боговете. Борбата между богове и асури за власт над вселената продължила много векове. Така че и в божествения свят, тъй както и при хората, доброто и злото съществуват заедно.

В митологията на древните гърци злото влиза в света на хората чрез титаните, боговете от първото поколение, родени от Уран и Гея. Те нямали разум, но познавали реда и справедливостта (с изключение само на Тимида), действували само с груба сила. След като Зевс и олимпийските богове поразили с мълнии титаните, от тяхната пепел произлезли смъртните хора и затова те притежавали в себе си част от злата природа на титаните.

Според Хезиод (Дела и дни, 79—82) злото навлиза по друг начин. Някога хората живеели само в радост, не познавали болести, мъки и нещастия, тежкия труд. Не познавали смъртта, с други думи, били равни на боговете. Но Прометей откраднал божествения огън и го дал на хората, дарявайки ги и с божествените знания. Тогава Зевс, разсърден от делото на Прометей, създал Пандора и й дал в ръцете делва (питос), в която били запечатани под похлупак всички нещастия и болести. Хермес завел Пандора при брата на Прометей — Епиметей. Виждайки красивата жена, Епиметей забравил предупрежденията на брат си да не приема дарове от Гръмове-

¹ Диоген Лаерций. Животът на философите. С., 1985, с. 38. Платон в диалога си „Протагор“ посочва стиховете на Симонид:

„Всъщност добър човек да станеш е трудно.

Аз съвсем не съм в тон с думите на Питак,
макар и казани от мъдър мъж:
трудно е, казва, да си добър.“

Симонид прави разлика между „трудно е да станеш добър човек“ и „трудно е да си добър“. В подкрепа на тезата, че е по-трудно да станеш добър човек, отколкото да си добър, Сократ привежда думите на Хезиод, че е трудно да станеш добър:

„Боговете са поставили пред добродетелта потта, но когато някой достигне нейния връх, след това лесно може да я запази въпреки трудностите, които създава“ (Протагор, 340).

жеца и се оженил за нея. Разяждана от женското си любопитство, Пандора отворила похлупака на делвата и оттам изсочили всички нещастия и страдания, които смъртните не познавали. Само надеждата останала под похлупака.

Библейският мит у евреите дава по-богат материал за размишления за това, че грехопадението на човека става непосредствена причина за появата на злото у хората.

След като създал Адам и Ева, бог ги настанил в Едемския рай. Адам обработвал и пазел градината и от всички дървета в нея можел да яде плодовете им с изключение само на едно — дървото за познаване на добро и зло. Защото в който ден вкуси от него, веднага ще умре. Но змията казала на жената: „но Бог знае, че в деня, в който вкусите от тях, ще ви се отворят очите, и ще бъдете като богове, знаещи добро и зло“. И първоочевците вкусили от забранения плод. Адам станал равен на бога. „Ето, Адам стана като един от нас, да познава добро и зло; и сега — да не простре ръка да вземе от дървото на живота, та като вкуси, да заживее вечно.“ Тогава Бог изпъдна Адам и Ева от рая, произнасяйки строга присъда: „проклета да е земята поради тебе; с мъка ще се храниш от нея през всички дни на живота си; тръне и бодили ще ти ражда тя; и ще се храниш с полска трева; с пот на лицето си ще ядеш хляба си, докле се върнеш в земята, от която си взет; защото пръст си и в пръст ще се върнеш“ (Битие, гл. 3).

В тази история, която, както някои твърдят, съдържа скрити символи, не става дума за обикновено дърво, а за символ на дърво за познаване на добро и зло. Защо Бог е забранил на човека да яде от плодовете на това дърво?

На човека не е било предопределено да знае много, за да не стане равен на боговете. Това се схваща от думите на бога, който е ревнив и пази строго от човека плодовете на двете дървета — на познанието и на живота. Така или иначе злото навлиза в света съгласно този мит отвън — чрез змията, която внушава на човека да наруши божествените заповеди. Ако змията е причина за греха, т. е. за пораждането на злото, означава ли това, че то съществува в света извън човека?

Змията в мита за грехопадението не е само символ на злото, а и на скритите космически сили, на хаоса и първоначалото (бездна, вода и т. н.). Левиатан, Тиамат, Ахриман, олицетворяващи хаоса и тъмните сили в космоса, имат образи на змиеве. В египетската митология змият Апоп олицетворява мрака, злото; той е враг на слънчевия бог Ра. В индустката митология бог Вишну лежи върху гърба на хилядоглавия змей Шеша, чийто епитет „Ананта“ означава безкрайност. Змията е символ също така на подземния свят, смъртта и разрушението. В минойския Крит смъртта и траурните обреди са свързани с култа към змията. В същото време обаче змията е неотменен атрибут на царствената символика при фараона (гр. „урей“). Тя е позната като атрибут на богиня Атина-Палада и на бога Асклепий, а също и на Хермес. Но тези божества олицетворяват мъдростта и знанията. Защо тогава змията е включена като техен атрибут? Не символизира ли тя тайните знания и магическите сили, притежавани от тези божества? Следователно змията би могла да олицетворява едновременно и злото, и познанието. Защото, ако е само символ на злото, какво прави тя в рая на твореца, обвила дървото на познанието, където злото не е познато? В божествените селения змията (дяволът) не е носителка на злото; там тя е безсилна, но сред хората, т. е. в човешки план, тя се превръща в причина на злото. Това е моралното зло в материалния свят и у човека.

Луцифер, който в еврейската традиция е едно от обозначенията на сатаната, носи също светлина от божествената слава. Абелар пише, че рано изгряващият Луцифер (т. е. утринната звезда) бил много по-склонен към надменност от другите ангелски духове, понеже ги превъзхождал по блясъка на своята мъдрост и знание².

В богомилското учение и албигийската ерес сатаната, или дяволът, е син на бога и той е творецът на всичко земно и телесно, което е изворът на злото. Той е интегриращата сила, свързваща двете начала в света, тъй като те съществуват заедно в

² Пиер Абелар. Избрани съчинения. С., 1986, с. 182.

единство. В статията „За деня на Шекспир“ Гьоте смята Мефистофел (сатаната) за божие оръдие, натоварен с мисията да разрушава, като по такъв начин подтиква човека към творческа и градивна дейност. „Това, което ние наричаме зло — пише Гьоте, — е другата страна на доброто, и тя е тъй необходима за съществуването и принадлежи на цялото, както тропическата зона трябва да гори и Лапландия да мръзне, за да има умерен пояс.“ Затова във „Фауст“ Мефистофел казва за себе си, че той е „част от оная сила, що само зло крои и прави все добро“. На друго място казва: „разумното в глупост се превръща, полезното беда е съща“ (Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage. . .). Природата гради постоянно и нейната работилница е недостъпна за човека. Гледайки с презрение на човека, Мефистофел казва на Господ:

Тоз малък земен господ (човека) все си е зелен,
И все тъй смешен както в първи ден.
Да, малко по-добре би той живял,
с привиден лъч да не бе го ти огрял.
Това зове той разум и живот,
И с него по-скот е от всеки скот.

(„Фауст“, прев. Ал. Балабанов)

Според Гьоте нещастieto у човека произлиза от това, че Господ го е дарил с разум и с привиден лъч (на познанието). Но Господ казва на Мефистофел, че грешният човек ще бъде изведен на ведрина и на по-светъл път. „Знай градинарят: дръвчето е зелено — ще върже цвят и плод в бъдни дни.“ Божественият план предвижда човек да стане по-съвършен и тогава, придобил част от божествената същност, той ще играе много по-важна и значителна роля в космически план. Защото, както казва Фауст, „в началото бе дело“. Този оптимизъм на Гьоте за човешкия род проличава още повече от думите му: „В триумфа на чисто човешкото е смисълът и значението на монте съчинения и на моя живот. Във „Фауст“ не злото, а доброто побеждава и празнува своята победа; човекът намира сам пътя към възвишеното — нравственото, към хуманно-прекрасното, които са вечните истини в неговия живот тук, на земята.

Постигането на доброто става чрез борба, както е в иранската митология борбата на Ормузд и Ахриман. В тази борба обаче сатаната не е външната сила, както е в мита, а е вътре в самия човек, в телесната му и чувствена природа, която той трябва да превъзмогне, да я подчини на духа си и да победи себе си. С други думи, сатаната това е символът на злото вътре в човека.

В теодиците на Аврелий Августин (Блажени) метафизическото зло е непълно-тата, несъвършенството на всички неща, които стоят в йерархията на съществуващото по-долу от бога. Така злото е липса на пълнота и съвършенство в предметите. Ако всичко съществуващо би било съвършено и би притежавало еднакво битие, злото не би съществувало. Затова и злото се познава не само по себе си, а като лишено от благо (per privationem). Следователно, ако всичко в света е съвършено, как тогава би се движел светът? (По-нататък в нашето изложение подобно схващане ще срещнем и в литературата на древна Индия.) И тъй според Августин редът, красотата, формата, единството, идващи от твореца, са благо (добро), докато тяхната противоположност е недостатък или зло. Несъвършенството на човешкия ум, безпорядъкът, разрушението, нестабилността, смъртта са началата на нравственото зло. То е нарушение на световния ред на битието, отклонение на свободната воля от този ред. След грехопадението човешката воля се извратила толкова, че възвръщането ѝ към нормалния първоначален ред ставало почти неосъществимо със собствените сили на волята (De civ. Dei, XIV, 11). Но как да се оправдае съществуването на безпорядък и зло в света, след като той е създаден от бог? Августин смята, че те идват от небитието. Те не са реалност, а недостатък на реалността. Универсалният ред на вселената е установен от божествения замисъл и се осъществява от providението. Дори и онова, което ни изглежда зло, служи на този ред. Злото е било до

пуснато от бога като част на всеобщия ред и служи за украшение на цялото, или красотата се ражда от единството на противоположностите; без контрастите добро и зло, доброто не би имало своя цена (De ord. I—7). Ако не е имало заговор на Катилина, нямаше да ги има и знаменитите речи на Цицерон. Светът е създаден от алитези, които не само не разрушават неговата цялостност, но и обратното, те я създават.

След грехопадението човекът запазва образ и подобие божие в своя разум, но той се затъмнява от порочните страсти, и тогава той става подобие на дявола (De civ. Dei, VIII, 8).

Мъдрци и философи, които са искали да обяснят доброто и злото, са знаели, че за да има движение, а следователно и развитие на живота, са нужни две противоречиви сили, два градиента с различни потенциали, две космически същности, които са в постоянна борба, сблъсък, от което възниква и движението. Светът не може да се движи напред, ако не се разрушава. „Аз съм могъщото време — казва Кришна на Арджуна — разрушителя на световите, дошъл тук проявен, за да не се задържа света“ (Бхагавадгита XI, 32).

И доброто, и злото са необходими принципи в света, за да има движение и живот. Не може в света да има само добро, или само зло. Бог Кришна казва на Арджуна: „Ако аз не пребивавах непрестанно във всяко действие, всички хора биха последвали моя път.

Ако аз се въздържах да действам, всички тези светове биха загинали, бих станал причина за хаос и бих погубил тези същества“ (Бхагавадгита, III, 23—24).

Божествената сила стои в основата на всяко движение в материалния свят и у хората (чрез карма) и Кришна олицетворява тази сила. Той е причината за закона на движението. Ако той спре да действа, ще секне и животът. Ако всички хора последват неговия път, те ще станат богоравни и следователно ще отпадне нуждата от земния живот, тъй като ще бъдат другаде, а не на земята. И, обратно, ако Кришна не действа и хората се оставят на произвола без божия подкрепа, тогава ще настане хаос и хората биха погинали.

Духовният принцип у човека започва от момента, когато той осъзнае, че е зъл и че може да различи злото от доброто. Човек по природа е егоист, роб на страсти и желания, които го увличат в пътя на злото. Но когато осъзнае злата си природа и свободата си да тръгне по друг път — на духовността, той вече знае за доброто. Но малцина тръгват истински по верния път, защото, както казва Платон, идеята за доброто стои на върха на познанието и тя едва се вижда. Но тоз, който я види, веднага разбира, че тя води към вечния живот, към безсмъртието на духа.

Хегел схваща дървото на познанието като съзнание на духа³, а висшето съзнание се състои именно в познаването на доброто и злото. Но защо то — познанието — е трябвало да бъде забранено? Познанието, знанието е опасен дар: духът е свободен и на тази свобода са открити както доброто, така и злото; в тази свобода на духа има и произвол да се върши зло. Вещност доброто може да се види само от онези, който е поел пътя към духовното съвършенство. И доброто, и злото остават скрити за невежия. Само мъдрият може да ги различи. Тази мисъл може да открием и в следните откъси от „Рамаяна“:

За тоз свят, роден от Брама
добро и зло отделно няма,
а шестват слети или редом
по смисъл божи и неведом.

* * *

Чопай
Добро от зло делим, когато

³ Г. В. Фр. Гегелъ. Философия религии. Т. 2. М., 1977, с. 107 и сл.

дарило ни е пребогато
със висше знание небето.
Но времето и битието,
а с тях и кармата и нравът
способни са да ни отпрат
по лоши пътища, дори
когато иначе сме добри.

* * *

Доха
Творецът мъдро ни е предоставил
сами доброто да открием ние —
тъй лебедът от смес вода и мляко
отделя млякото да го изпие.

(*Рамаяна, кн. I, Детство*)

В библейския мит за грехопадението е вложена много дълбока символична идея, предизвикала най-различни тълкувания и спорове. Главното, същественото в този мит е, че познанието води към богоподобие. Първоначално човекът се намирал в състояние на невинност, на естествено съзнание, което не може да види противоречията в света. Но то щом изчезне, идва съзнанието на духа, който има способността да открива и да бъде свободен да взема решения, да различава доброто от злото. Ала познанието поражда голяма сила и власт, които от своя страна пораждат възгордяване и високомерие, както е станало в мита за падналите ангели (синове божии). И тъкмо затова бог е изгонил човека от рая, защото, нарушавайки божествените заповеди, той ще претендира да бъде богоравен, вкусил вече плодовете на познанието. Притежавайки разум и знание, човек притежава свобода да действа и тъкмо в тази свобода да избира пътя към доброто се състои величието на човека, правейки го богоравен.

Хегел посочва⁴, че основното определение тук се състои в това, че човек не трябва да бъде природен; в това вече се съдържа онова, което е казано в истинската теология, а именно, че човек по природа е зъл. Злото е пребиваване в тази природност, човек трябва да излезе от нея свободно, по своя воля. По-нататъшното развитие се състои в това, че духът се възвръща към абсолютното единство в самия себе си, към примирение, и свободата именно съдържа този поврат на духа в самия себе си, това е примирение със себе си.

С други думи, с историята за грехопадението човекът започва борба със самия себе си, борба на духа за познание и съвършенство, борба за освобождаване на човека от собствената му първична природа, борба за търсене на нравствена чистота и за съединяване с непреходното битие. За борбата на човека със самия себе си, за познаването на доброто и истината може да научим от псалмите на Давид и от книгата на Йов, според които бог действа така, че да предпази хората от високомерие и възгордяване.

Митът за Адам и Ева и стореният от тях първороден грях е един от най-неясните и трудни въпроси за тълкувателите на библейските предания. Но най-много смут поражда у тях несправедливостта на твореца и тежката му присъда към целия човешки род, а не само към непосредствените извършители на първия грях. „Несъмнено — пише Блез Паскал — нищо не изглежда по-неприемливо за ума ни от твърдението, че за греха на първия човек са виновни хора, които са толкова далеч от това събитие като че ли не биха могли да му бъдат съпричастни. Предаването на първородния грях ни изглежда не само невъзможно, но и несправедливо, има ли нещо по-несъвместимо с нормите на нашето жалко правосъдие от осъждането на вечни мъки

⁴ Пак там.

на дете, неспособно да прояви собствена воля, за грях, в който то изглежда тъй малко съпричастно, понеже е бил извършен 6000 години преди да се роди?

Безспорно в християнското учение нищо друго не ни шокира по-силно; и все пак без тази възможно най-неразбираема тайна-оставаме неразбираеми за самите себе си. Възгледът на нашата участ е заплетен и затегнат в тази бездна, така че без тази тайна по-мъчно можем да си обясним човека, отколкото той може да си обясни нея. Това ни навежда на мисълта, че в желанието си да не ни даде възможност да проумеем тайната на битието ни, бог е скрил разгадката ѝ толкова високо или, по-точно казано, толкова ниско, че да не сме в състояние да я достигнем. Затова не с гордите възземания на ума ни, а със смиреното му подчинение можем действително да познаем себе си.

Тези основни положения, почиващи твърдо върху неприкосновения авторитет на църквата, ни показват, че има две еднакво неизменни надеждни истини: първата, че при сътворението или по божия милост човек се издига над цялата природа, става едва ли не равен богу, споделя неговата безсмъртност, и втората, че опорочен и грешен, той е напуснал това състояние и е станал подобен на животните.⁴⁵

Не само библейският мит, но и мнозина мислители от античността и от по-ново време са виждали в човешкото себелюбие и възгордяване (високомерие) причината за появата на злото, тъй като в природата то не съществува. „Ако съществуваше някакво добро или зло по природа, то щеше да бъде добро или зло за всички хора, както снегът е студен за всички — казва философът Пирон. Доброто по природа трябва да се познае, защото „в душите на повечето хора има вродено зло, най-голямото от всички злини — пише Платон (Законо, 731 е, 732 в); всеки го извинява в себе си и съвсем не мисли да го избегне. Това зло се заключава ето в какво: казват, че всеки човек по природа обича себе си и че такъв той трябва да бъде. Но наистина във всеки отделен случай виновник за всички простъпки на човека е именно прекомерното му себелюбие. . . Който има намерение да стане известен човек, той трябва да обича не себе си и своите качества, а справедливостта, изсъществявана от него или от някой друг.“

От това пък заблуждение произтича и това, че на всички собственото невежество им изглежда мъдрост. Затова и смятаме, че знаем всичко, тогава, когато не знаем нищо. Ние не поръчваме на други да вършат онова, което не умеем, опитваме се да правим всичко сами и неизбежно грешим. Ето защо всеки човек трябва да избягва прекомерното себелюбие, да търси тези, които са по-добри от него, и да не се стеснява да ги поставя по-високо от себе си.“

Според Паскал два са източниците на човешките пороци — гордостта и леността. Гордостта е бил този порок, който е накарал човека да изостави божествената си участ. Човекът е помислил, че знае вече много, щом е вкусил от дървото на познанието, и се е възгордял. Апостол Павел казва: „Знанието възгордява“ (1 посл. до Кор., 8, 1), сир. ражда надменност. Знанието само за себе си е нещо добро, тъй като дава голяма сила на човека. Но то може да се превърне и в зло. И, обратното — от злото може да произлезе и добро. „Както съществува добро, което може да се роди единствено от злото, така има и зло, което произлиза от доброто — казва Абе-лар. — Покаянието и изправителната епитимия са нещо добро, ала така тясно свързано със злодеянието, че единствено то може да ги породи. Обратното, завистта или надменността, макар че са крайни злини, произлизат от доброто. Добрите качества поражда надменност у човека, когато разбере, че ги притежава.“⁴⁶ Разбира се, това е така, Абелар добре схваща диалектическата природа на доброто и злото, но ако човек е достигнал до мъдростта, той не би допуснал гордостта в себе си, защото знае колко малко знае и че познанието е безгранично. Честолюбието у човека е нещо добро, когато поражда благородни стремежи и амбиции и го подтиква да върши добри дела. Но то може да се изроди в неблагородство или направо в зло за другите хора, в ам-

⁴⁵ Блез Паскал. Мисли. С., 1978, 193—194.

⁴⁶ Пиер Абелар. Избр. съч. С., 1986, с. 181.

бици за власт и надмощие. Много тиранни и диктатори, имайки огромна власт над хората, толкова много са се възгордявали, че са искали да ги обожествяват. Смятали са се за богоравни. Френсиз Бейкън посочва, че има три степени на честолюбие у човешките. „Обладаните от първия вид желаят да разпространят своята мощ в собственото си отечество; този вид честолюбие е обикновен и неблагоприятен; обладаните от втория вид се стремят да разпространят мощта и властта на отечеството си над целия човешки род. Този вид, разбира се, има в себе си повече достойнство, но не и малко алчност. Но ако някой се опита да установи и разпространи мощта и властта на самия човешки род над цялата природа, това честолюбие без съмнение е нещо поразумно и по-възвишено от другите две.“⁷ Ако приемем този вид честолюбие като стремеж да опознаем и да използваме по-разумно природата, а не като власт над нея, то безусловно това е нещо добро. Но за съжаление в наше време този трети вид честолюбие, изразено в неразумно разпространение на техническата мощ на човека над природата, се превръща в много голямо зло. Със смелостта на незнанието и с глупостта на възгордяването човек се опълчи срещу природата, която не му остава длъжна и започна да си отмъщава жестоко.

И тъй злото съществува в света, въпреки благостта на твореца. Трудно е за човешкия разум да схване този парадокс: как може един свят, изпълнен с толкова много зло и човешки страдания, да бъде създаден от едно безкрайно благо и мило-сърдно същество? Лактанций в книгата си „За божия гняв“ (гл. XIII) пише, че Епикур бил казал следното: „Или бог иска да премахне злото на този свят, но не може, или може, но не иска, или пък иска и може. Ако иска, а не може, това е безпомощност — нещо противно на божията природа; ако може, а не иска, това е лошотия, което е също несъвместимо с природата му; ако не иска и не може, това е лошотия и немощ едновременно; ако иска и може (единственото, което подхожда на бог), откъде тогава идва злото на земята?“

Волтер, разбирайки трудността да се вникне в бездната, откъдето произлиза злото на земята, не без сарказъм забелязва, че „според сирийците, когато мъжът и жената били създадени на четвъртото небе* /, те решили да ядат от някаква баница вместо от амброзията, която била тяхното естествено ядене. Амброзията се отделяла от порите на кожата, а като яли от баницата, трябвало да отидат по нужда. Мъжът и жената замолили един ангел да им каже къде е нужникът. „Виждате ли — казал ангелът — оная малка планета, голяма колкото точка, тя е на шестдесет милиона левги отук и там е едното място на вселената, вървете бързо.“ Те тръгнали и там останали; оттогава светът е на това дередже.“⁸

И физическият, и духовният труд на човека имат непосредствено значение за опознаването на доброто и злото, защото не само чрез труд и с пот на лицето си той ще живее, но и ще изгражда себе си като личност, стремяща се към доброто. Всички нещастиа у човека произхождат от неговата първична природа, от желанията и страстите, от егоизма и действията, произтичащи от него. Преодолявайки с разума и волята си тази първична природа, човек изгражда една своя нова природа на нравствеността и духовното съвършенство. Пътят към нея задължително преминава през познанието. От момента, в който човек осъзнае злото в себе си и започне да се бори с него, той е узнал пътя към доброто.

Правилно постъпват тези, които знаят. Или всяко правилно действие на човека трябва да почива на знание. От знанието зависи и развитието на живота на човека и обществото. Няма човешка дейност без знание. Постъпвайки правилно, въз основа на знанието, човек постъпва мъдро. Това от своя страна създава вътрешно спокойствие и равновесие у човека. Само тоз, който умее да различава доброто от злото, върви по пътя на истината и справедливостта; който действа не заради лична изгода

⁷ Френсиз Бейкън. Нов органон. С., 1968, с. 145.

⁸ Според християнската религия райят е бил на третото небе (Коринт. II, 2—5), а библейският мит го разполага на Земята, в Едем (Бит., 2, 10, 15).

^{*} Франсоа Волтер. Философски речник. С., 1982, с. 74.

и корист, а заради доброто на всички хора, той е щастлив, постигнал е висше знание и е вътрешно озарен.

След „Грехопадението“ целта на човешкия живот е чрез вяра, добродетелен живот и усъвършенствуване на душата да се съберат и възнесат към праначалото в космоса заключените в мрака на злото у човека „божествени искри“.

Според Кабала злото в света произлиза от това, че божественото начало, което е безмерно голямо, не може да се вмести и да изпълни материалния свят. Оттук възниква безпорядък, смесване на злото и доброто. Много често злото взема пресек, но с идването на меснанското време в края на определения цикъл доброто отново се връща за спасението на света. Кабалата приписва чудни качества на човешката душа. Тя обитава висшия свят и е свързана с творческите сили на космоса (сефирот). Тя може да въздействува върху тях и на самото божество. Всеки човек с действията си въздействува на висшите сфери в космоса — всяка добра постъпка влияе върху космическите енергии — от безкрайността (Ен соф) се излива светлина в сефирот (творческите сили). Следователно дали хората ще постъпват добре, или зле никак не е без значение за космическите енергии. Злото може да причини нарушаване на космическата хармония и да причини беди върху хората. Ето защо нравственият и физическият принцип се намират в органическо постоянно единство, осигуряващо космическата хармония.

Нравствеността, която проповядва Христос, е висш принцип на духовността. Една характерна особеност на Христовото учение, нямащо нищо общо с официалната църква и която го различава от юдаизма, е скъсването с жертвоприношенията и външната обредност, обръщане погледа на човека към вътрешния мир, към духовната чистота. Бог иска любов, а не жертви и обреди. На въпроса на фарисеите и книжниците „защо учениците му не постъпват по преданието на старците, а с неомити ръце ядат хляб“, Христос отговорил: „Нищо, което влиза в човека отвън, не може да го оскверни; но което излиза от него, то осквернява човека.“ Защото отвътре, от сърцето човешко излизат зли помисли, прелюбодеяния, блудства, убийства, кражби, користолобие, обиди, лукавства, коварство, гордост, безумство. Всичко това зло отвътре излиза и осквернява човека (Марк, VII, 5, 15, 21).

В древна Гърция софистите са казвали, че човекът е мярка за всички неща, но това не било достатъчно. Не е достатъчно и това, че човекът е направил себе си цел. Казват, че заслугата на Сократ и Платон е в това, че те са открили, че доброто е извън човека и че доброто е цел. Идеята за доброто е всеобщ принцип, който стои на върха на познанието, за който Платон казва; „Бог знае дали това е вярно, но това, което аз си представям, представям си го така: на края в областта на познаваемото е *идеята за доброто* (к. м., Б. Д.) и тя едвам се вижда, но щом я видиш, става ясно, че тя е причина за всичко правилно и прекрасно, във видимото е родила светлината и нейния владетел, а в мислимото сама е властителка, която е създала истината и ума. Следователно, този, който желае да постъпва разумно в частните и обществените дела, трябва да я види.“⁹ Като идея тя съществува извън човека, но само човешкото съзнание може да я види, да я осъзнае като добро.

Затова Хегел¹⁰ смята, че световният дух е започнал поврат именно от Сократ, защото у него виждаме как законът, истината и доброто, което по-рано е съществувало само като външно битие, се връща в съзнанието на човека. При Сократ нравствеността се превръща в моралност, защото става съзнание. От него започва рефлексията на съзнанието в самото себе си, или знанието на съзнанието, че то е същността, че бог е дух и има облик на човек.

Нравствеността у древните народи, включително и тази на гърците, съществува като идваща отвън (от мита) нравствена природа — обща и абсолютна, органически свързана с космическия ред. Митологическото съзнание не е позволявало проверката на действащите нравствени закони; те са приемани безусловно като божест-

⁹ Платон. Държавата, С., 1981, с. 517.

¹⁰ Хегелъ. Цит. съч., т. 2, с. 152—153 и сл.

вени. Със Сократ и след него моралното съзнание подлага на проверка съществуващите закони и норми за поведение, установени от мита. Моралното съзнание, познавайки себе си, се стреми да придобие много по-голяма вътрешна свобода, една по-висша нравственост, а именно свободата на духа и познаването на доброто като висша цел. Затова Платон казва, че на края на познаването стои идеята за доброто. То е висше познание. Сократ посочва, че доброто не идва отвън, то не може да се научи, а се съдържа в природата на духа. Наистина всичко започва отвън — посочва Хегел, — но това е само началото; в действителност външното е само тласък за развитието на духа. Всичко, което има ценност за човека, вечното, биващото във и за себе си, се съдържа в самия човек, то трябва да се развие от самия него; тук научаването означава само получаване на знание за външно определеното.

Доброто става иманентно качество на усъвършенствуваната личност. Когато човек е добър, той знае що е добро — то е едновременно истина, справедливост, добро и прекрасно, а освен това и полезно за човека, което ще го направи щастлив. Нравственият човек е добър и той е такъв, без да изтъква предварително съображения за това. Доброто става негов характер.

Нравствеността е път, по който човек може да стигне до доброто, което е целта. За да придобие човек висша мъдрост, той задължително трябва да премине през етическа и нравствена подготовка. Без нея той не може да стане добър, защото мъдростта е единство от знание и нравственост. В Катха-упанишада (1, 2) се казва: „Доброто и удоволствието (злото) идват при човека, но мъдрият ги различава. Защото мъдрият избира доброто, като го предпочита пред удоволствието. Глупавият пък избира удоволствието заради земни радости.“

И тъй злото произлиза от незнанието, заблудата и егоистичната природа на човека. Превъзможването на егоизма, удоволствията и желанията открива пътя към нравствеността и оттам — към доброто. Следователно доброто може да се постигне чрез възпитаване на характера. Човек може да избира по кой път да върви. Свободата на волята му да избира и да действа носи за него добрите или лошите плодове.

Доброто се състои в натрупването на знания и възпитаване на характера, което следва да доведе до нравствена чистота. Правилното поведение, съобразено със закона и обществения ред, води от своя страна до душевно спокойствие. Липсата на душевното спокойствие е предпоставка за навлизане на злото у човека. Да се отвърти злото, означава човек да превъзмогне своята първична природа на егоизма. Митовете на Изтока съдържат много примери за мъдречи, които са успокоили сърцето и ума си, постигнали равновесие на духа, еднакви в радост и скръб, освободили се напълно от желания и въобще от егоизма. Те са се освободили от гняв и всичко, което възбужда духа и може да го извади от равновесие. Те изпитват обич към всички същества. В системите на индуизма пътят към доброто е път към нравствено и духовно усъвършенстване. Страст, гняв и алчност — това са три пътя, които водят към ада (Бхагавадгита, XVI, 21). Доброто е самоограничаване на желанията и хармония, равновесие.

В библейския мит за грехопадението се съдържа имплицитно един много по-дълбок, духовен смисъл, в основата на който стои възможността на човека към самопознание и усъвършенстване на неговия дух. Според К. Юнг¹¹ дървото на познанието е символ на принципа на духовността у човека. Корените на дървото — това са източниците на подсъзнанието, стволът — реализацията на съзнателното, и короната с листата — транссъзнателното. Този символ бил извлечен от пациенти в състояние на хипноза и съновидения, които не са били запознати с религиозна и алхимическа символика. Символът на дървото на познанието бил създаден в хода на самопознаващата се индивидуализация — от макро- към микрокосмоса.

Според Джеймс Фрейзър¹² цялата същност на историята с грехопадението е опит да се обясни смъртната природа на човека. „Дадени му били две възможности —

¹¹ C. G. Jung. Psychology and Alchemy. V. 12. New York, 1953.

¹² Джеймс Дж. Фрейзер. Фолклор в Ветхом завете. М., 1985, 31—32.

смърт и безсмъртие, и само от него зависело да избере една от двете. Плодовете на дървото на живота давали безсмъртие и те не били забранени за Адам. Следователно творецът е искал Адамовото безсмъртие, но той предпочел да вкуси от плодовете на другото дърво — на познанието, което е дървото на смъртта. Тази хипотеза изтъква характера на бога в по-благоприятна светлина и снема подозрението на завист и недоброжелателство, за да не се каже коварство и страх, подозрение, което под влиянието на разказа в книгата на Битие оставала тъй дълго тъмно петно върху репутацията му. По точния смисъл на този разказ бог не е искал да даде на човека нито познание, нито безсмъртие и решил да остави тези прекрасни дарове само за себе си. Той се страхувал да не би човекът да стане равен на своя създател. . . “Както общият смисъл на целия разказ, така и благостта на създателя, несъмнено много повече съответствуват на онова предположение, че бог имал намерение да увенчае своето милостиво отношение към човека, дарявайки го с безсмъртие и че то не било съществено изключително поради коварството на змията”. Ако се приеме, че змията е символ на познанието, следователно човекът е загубил своя рай заради изкушението да знае.

Адам е наказан затуй, че е вкусил от забранените плодове на познанието. Но Прометей е наказан почти за същото — че е дал божествения огън, дал знания на смъртните хора, научил ги е как да обработват земята и използват плодовете ѝ, как да приготвят лекарства, научил ги е на всички занаяти и изкуства и т. н. Следователно твърде е възможно съществуването на един общ митологически архетип за появата на принципа на духовността у човека и идеята за доброто, стояща на върха на знанието. Познанието е принцип на духовността. Пътят към нея е много труден и дълъг, изпълнен с много страдания. Човек трябва много да преживее, да научи и изпита, докато стигне до висшата духовност и идеята за доброто. Но достигнал, веднъж ги той отново се връща към загубения рай на бога, отново може да придобие своя образ и подобие на бог, равен на бога.

Вкусвайки от забранения плод, Адам е прогледнал или, с други думи — започнал е да мисли. И в мислите си е разбрал своето човешко несъвършенство, прозрял голотата си и трагизма на своята смъртна човешка природа. „В скръбното чувство на първия син човечески — пише Н. Ф. Федоров, — на съжалението за загубата на отца, се зародила онази световна скръб за тленността на всичко, за всеобщата смъртност, в която природата за първи път дошла до съзнанието на своето несъвършенство и със зараждането на което е сложено началото на обновяването на света, началото на човешката епоха, в която светът трябва да бъде пресъздаден със силите на самия човек¹³. Колкото и парадоксално да изглежда, библейският мит допуска друга възможност: *познанието само по себе си е зло*. Иначе защо добрият бог ще забрани на Адам да яде от плодовете на дървото на познанието за добро и зло? Но не е само това. Веднъж вкусил от тези плодове, неговият просветен разум може да го накара да простре ръце и към плодовете на дървото на живота, които давали безсмъртие. А бог никак не е искал човекът да бъде безсмъртен. „И рече Господ Бог: ето, Адам стана като един от нас да познава добро и зло и сега — да не простре ръка да вземе от дървото на живота, та да вкуси, да заживее вечно“ (Битие, 3, 22—24).

В този мит не можем да си обясним няколко въпроса. Първо — защо бог не е казал истината на Адам, че няма да умре, вкусвайки плодовете от дървото на познанието. Адам и Ева са научили това от змията, която им рекла: „но Бог знае, че в деня, в който вкусите от тях, ще ви се отворят очите и ще бъдете като боговете, знаещи добро и зло“ (Битие, 3, 5). Второ — не можем да си обясним, защо бог не е искал първоначално да имат познание за добро и зло, не е искал да станат богоравни. От божествена гледна точка излиза, че познанието е вредно за човека и самото то е зло, а не добро. Дали защото божественият замисъл е бил такъв — човекът да си остане пълен невежа за висшите божествени тайни на знанието, или пък защото човекът още не е бил подготвен да узнае тези тайни?

¹³ Н. Ф. Федоров. Сочинения. М., 1982, с. 124.

В мита има много неясни неща. Би могло да се предположи, че евреите са използвали много древни текстове (шумерски или вавилонски), които са били преписани или неверно преведени. Според Самуел Крамер¹⁴ староеврейските автори са предпочели да преведат думата „ребро“ пред всички други части на тялото, когато ставало дума за създаването на Ева, чиято име съгласно библейската традиция означава „тази, която дава живот“. На шумерски език думата ребро означава „ти“. В шумерския мит богинята, създадена за да изцери болките в реброто на бог Енки, носела името Нин-ти, т. е. „господарката на реброто“. Но шумерската дума „ти“ означава също „давам живот“. И тук поради двойствения смисъл думата ребро изместила другото понятие „господарката, която дава живот“. Това е била една от първите литературни грешки — казва Крамер, която се вкоренила във вековете благодарение на библейската легенда за рая.

Този пример ни подсказва, че много митове са били прекроявани за различни цели или просто някои места в тях са били изчезнали и те не са могли да бъдат възпроизведени. Или пък някои текстове са били направо пропускани, защото не са отговаряли на целите на автора. Такъв е например библейският текст на глава шеста от Битие, в който се разказва за причината на потопа. Бог се разкаля заедо с бил създавал хората на земята и решил да ги изтреби чрез потоп. Това станало по време на Ной (десетото поколение след Адам). Вината за божия гняв не са носели пряко хората, а синовете божии, които слезли от небето. „Когато хората взеха да се умножават на земята и им се родиха дъщери, тогава синовете божии видяха, че дъщерите човешки са хубави и взимаха си от тях за жени, кой каквато си избереше.“ От техните бракове се родили исполини. И само заради тази връзка човешкият род трябвало да бъде изтребен. Изключение бил само Ной, който оцелял след потопа и заради благочестието си получил безсмъртие.

И този мит съдържа много неясни и нелогични неща. Изведнъж пристигат от небето синове божии и заживяват с човешките дъщери. Бог се разгневил на своите небесни чеда, че омърсили духа си, но наказал хората. Каква е тази несправедливост? Но всичко придобива много по-логичен вид и библейският текст става по-ясен, когато потърсим отговорите в „Книгата на Енох“, най-известния в древността апокриф, който вероятно отчасти е бил използван при съставянето на каноничните библейски текстове. Тази книга е била пазена строго и предавана от поколение на поколение, но твърде дискретно. От нея са останали две версии — етиопската и славянската. Първата е по-подробна и затова ще се придържахме към нея¹⁵.

Според „Книгата на Енох“ злото влиза в света на хората чрез падналите (разбунтувалите се срещу бога) ангели, които били двеста на брой, начело със Семиаза. Те слезли в Арадис, място, намиращо се близо до планината Арамон. И щом синовете божии видяли човешките дъщери, че са стройни и красиви, сближили се и заживяли с тях. И тогава жените започнали да раждат исполини, чийто ръст бил триста лакти. Исполините изяждали всичко, което хората произвеждали, били ненаситни. И тъй като било невъзможно да бъдат нахранени, почнали да разкъсват самите човеци, животни, птици, влечуги, всичко, което било от кръв. Но освен това Азазел — един от небесните синове научил хората да правят оръжия, украшения, да използват метали и скъпоценни камъни. Амазрак ги научил на магии, чародейства и им разкрил тайните на корените на тревите и растенията. Баркаел и Тамилел ги научили на астрономия, Азардел — на движението на Луната. Появил се потисничеството, богатството. Тогава хората били доведени до гибел. С една дума, светът бил покварен. Безбожието нараснало, хората престанали да изпълняват божествените заповеди. Тогава бог наказал хората с потоп.

Докато в библейския текст божие наказание е насочено само към хората, в „Книгата на Енох“ то преди всичко се стоварва върху главите на небесните синове (ангелите), защото те са преките причинители на злото. Вероятно каноническият

¹⁴ С. Крамер. История начинается в Шумере. М., 1965, с. 171.

¹⁵ Робер-Жан Виктор. Бог и боговете са били хора. С., 1982, 103—202.

текст е изхвърлил този важен момент, тъй като небесните божи чедра не могат да бъдат грешници. Разбира се, наказани са грешните човеци, но най-тежко е наказанието за тези, които са сътворили неправдата и потисничеството над земните люде. Ангелите са наложили истинска тирания над човеците.

Но тежката присъда на справедливия и вечния господар няма да заличи изцяло човешкия род, защото човеците вече са узнали някои от тайните, които бдителите (ангелите) са им разкрили, и те от своя страна са ги предали на потомството си.

И ето тук алегорията с дървото на познанието става по-разбираема. Тайните на познанието, различните науки, които хората са узнали от Азазиел и другите бдителите, е истинско зло за света и човеците. Но най-голямата беда са били изпълнителите, които бог изстребил, защото не е било позволено на небесните синове да зачеват в кръв. Бог казва чрез Енох на падналите ангели: „Вие имавте за жилище небето, но върховните тайни не ви бидоха разкрити; все пак узнахте тайната на несправедливостта и вие я доверихте на жените с трепета на своето сърце и с това умножихте злото на земята“ (Кн. на Енох, 16).

Един друг текст ни посочва защо Господ е решил да накаже и всички земни жители: „... тъй като са узнали всичките тайни на ангелите и имат в ръцете си враждебната мощ на демоните и силата на магията“. На друго място се казва: „Те не биха могли да загинат освен поради твърде многото си знания“ (гл. 68, 16). Ето в тези думи се разкрива смисълът на алегорията за дървото на познанието. Те дават и отговор на въпроса, защо бог е сметнал за необходимо да препречи пътя на човека към познанието. Узаването на божествените тайни на знанието може да доведе човеците до тяхното самоунищожаване.

Пазителите на тайните на знанието не са желали хората да узнаят тези тайни. На невежите човеци, на които им липсвало достатъчно разум да разграничават доброто от злото, липсвало и духовна чистота. С откриването на тайните те биха дали в ръцете им страшна сила, която би могла да се използва за зло и да причини тяхната гибел. Знанието винаги може да породи зло, когато попадне в нечестиви ръце, когато се използва от безнравствени хора.

И тъй съгласно мита ангелите са открили върховни тайни на човеците, които те не е трябвало да знаят. С други думи, те са вкусили от плодовете на дървото на познанието, но те никога не са били мъдри. „Мъдростта никъде не намери на земята място, където да положи глава; затова направи за свое жилище небето“ (Ен. гл. 42, 1).

Но мъдростта е била сред човеците, ала те са я отхвърлили. Те не са били готови да я приемат. „Мъдростта слезе на земята, за да живее с децата човечески, но съвсем не намери там жилище. Тогава тя се върна в своето небесно жилище и зае място сред светите ангели. След нейното оттегляне дойде неправдата и намери там своето жилище. Тя бе приета от синовете човечески, както дъждът се попива от пустинята, както росата от зажднялата земя“ (гл. 42, 2).

От всичко, казано дотук, следва, че според мита познанието като божествен дар съдържа в себе си и своята противоположност. То не е само принцип на духовността, предпоставка за равнение с бога. *Познанието — самото то е зло.*

В библейския мит за грехопадението забраната, която бог наложил на Адам и Ева да не ядат от плодовете на дървото на познанието, може би следва някакъв много по-древен мит от Двуречието (шумерски или вавилонски). В поемата за сътворението на света „Енума елиш“ / Когато там горе... / Бог Еа (шумерския Енки) — най-мъдрият създал човешкия род и му възложил божното бреме, а на боговете дал свобода да създават и разрушават, да наказват и прощават. *Непостижимо за разума било това деяние.* Човек не можел да знае — трябвало само денем и нощем да се труди, за да помага на боговете (табл. VI)¹⁶.

„Божественото знание“ е пазено най-строго като дълбока тайна. Никой не може да стигне до него, освен ако бог пожелае да го разкрие на свой избраник, както това

¹⁶ Я открюю тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии. М., 1981, 44—49.

е сторил за Енох, Ной и Мойсей. За разлика обаче от ревнивия еврейски бог Яхве, в индуската митология и религия бог Вишну-Кришна открива на прародителите на хората, най-великите мъдрци Вивасвант, Ману и Икшваку и царствени риши тайни от божественото знание. Те са заслужили това заради праведния си живот и голямата мъдрост. Най-висшето божествено знание се пазело в пълна тайна и се откривало само на най-чистите и духовно усъвършенствувани личности. Защо? Защото висшето знание развивало свръхестествени способности у човека и давало огромни сили в ръцете му и власт над енергии, които можело да се използват за зло на хората и света. Знанието се разкривало само на нравствено чистите. В Шветашватара — Упанишада (VI, 8, 22) се казва: „Висшата тайна във веданата, съобщена в предишните векове, не трябва да бъде предадена на този, който не е укротил още своите страсти, така както и на син или ученик, не [укротили страстите си]. От друга страна, несъвършеното знание (полузнание) може да причини големи злини на природата и на хората. Поначало в мита се приема, че човешкото знание за разлика от божественото знание е несъвършено и то може да причини нарушаване на естествения ред и объркване на света. Такова схващане, наследено от митове и предания, е залегнало в китайския даосизъм. В него се казва, че онова знание, което е достъпно на всички, не е дълбоко. Затова истинското дълбоко знание се пазело в тайна. То било тайна наука и малцина са стигали до нея. Лао Цзъ казва: „оня, който знае, не говори; оня, който говори, не знае. Няма истинно знание, защото и истината, и неистината имат своята безкрайност. Затова мъдрият обединява противоположностите в истина и неистина и си почива в равновесието на природата. Дори и прекалената обич и грижи може да доведе до гибел. Затова дао означавало и бездействие, т. е. да не се нарушава хармонията на естеството. В един трактат се говори, че трима владетели поради знанията си нарушили светлината на слънцето и луната, а долу объркали планините и реките. . . Знанията им са били по-отровни от животното снелгу.“

Според Чжуанцзъ в древността онези, които са пазели в себе си пътя, не са разкрасявали знанията си с красноречие, не са тормозили всички в Поднебесната със знанията си, не са изразходвали качествата си чрез знания. . . Малкото знание вреди на качествата, а малките дела вредят на пътя (духовното съвършенство). Защото опознатото от човека е нищожно в сравнение с непознатото. Човекът още много малко знае. Той е като жабата в кладенеца — тя познава само малкия кръг на светлина над нея. Безмислено е да се говори с нея за морето, тя няма да те разбере¹⁷.

В „Бхагавадгита“ (VI, 1) Кришна (Шри Бхагаван) казва на Арджуна, че знанието, което му дава, е наистина дълбока тайна. То е непреходно, известно само на велики древни мъдрци. Природата на действието (карма) също е непроникновена тайна, която са знаели само онези, чийто дела са напълно лишени от егоизъм и желание за плодовете им. Шри Бхагаван, разкривайки тайните на учението йога, предупреждава Арджуна никому да не съобщава това знание, което е „по-тайно дори от самата тайна“ (XVIII, 63, 67). Буда казва в „Садхарма Пундарика“: „възвишените мъже, изпълнени с мъдрост, пазят тайната и никому не я откриват. . . Тази наука е трудна за разбиране. . .“

Брахманската етика изисква наказание за този, който открие тайното знание на невежи и профани. Само нравствено съвършеният и чистият по дух, насочил взор към дирене на божествената истина, е достоен и готов да получи висшето знание.

Известно е, че много неща от учението на питагорейците са били пазени в тайна. Платон в писмо до Дионисий, тирана на Сиракуза, забранява записването и обнародването на съкровени тайни от учението си. „Затова — пише Платон — аз никога нищо не писах за такива неща и на света няма и няма да има никакъв Платонов запис; а това, което сега чета — това са думи на Сократ, когато той, още млад, беше прекрасен“ (Писма, II, 314).

¹⁷ Древнокитайски мислители. С., 1980, с. 61, 255, 260.

В някакво тайно и дълбоко учение бил посветен и Александър Македонски, което не се разгласявало писмено. Научавайки, че неговият учител — Аристотел, обнародвал в книги някои неща от това учение, великият пълководец му писал от Мала Азия укорително писмо: „Ти си постъпил неправилно, обнародвайки учение, което е предназначено само за устно предаване.“ Но философът успокоил честолюбивия си ученик, като му отговорил, че, макар да е обнародвал нещо от това учение, то пак си оставало скрито, неразбираемо за другите (Плутарх, Сравн. жизнеоп. т. II, Алекс. VII).

Николай Кузански, пишейки за целта на знанието, цитира Филон Александрийски: „Както този, който рови кладенец, за да търси вода, тъй и стремещият се към учене има за цел онова, което не може да бъде открито на хората. И някои горделиви лъжливо наричат себе си велики музиканти, граматичи, превъзкачили и върховете на философията, и мъдростта на цялата наука, и висшата добродетел. Но знаещият, не превъзнасящ се, не възхваляващ себе си човек открито признава колко е далеч от целта; бидейки твърдо уверен в това, той цени разбирането за невъзможността на човека да познае нещо в съвършенство. Напразно говори тоз, който смята себе си за такъв познавач в колизията на въпросите; целта на знанието е скрита само в бога, когото душата призовава за свидетел, когато разбира ясно и признава своето незнание. Само онази душа е знаеща, която знае, че тя нищо определено не знае.“¹⁸ На друго място пише, че който е изучавал великите мъдрци на древността, знае как те пазели тайната на техните учения да не попада в ръцете на невежите. И Хермес Трисмегист, и Есклепий, и Дионисий Ареопагит на Тимофей са учили същото, което е заповядал Христос: забранил е да се хвърлят бисери на неразумните свине. . . Също Павел не е смятал за възможно да се разкрива онова, което той е видял, бидейки отнесен от тукашния в трети, умопостижаем (intellectibile) свят¹⁹.

Във Вавилонската талмуда се говори, че Мойсей получил от бога Яхве не само скрижали с писани заповеди, но и устни наставления, които са били дълбока тайна и трябвало да се пазят строго от профаните. Тази тайна никога не била записвана. Мойсей я бил доверил само на 70 старейшини на израилевите колена.

В пълна тайна било държано учението на Амониус Сакас, който създал школа в Александрия. Плотин, който бил негов ученик, нищо не е записал с изключение на едно съчинение — „За демоните“.

Не са нужни повече примери, за да се изтъкне причината за забраната да се разпространяват висшите знания. Доброто е свързано с разумността, нравствеността и справедливостта. Те от своя страна са проява на знанието и самоограничението, изискващо отричане от удоволствия, страсти, желания и егоизъм. „Като че ли разумността, и справедливостта, и мъжеството, и самият разум — казва Сократ — са един вид очистителен обряд“ (Платон, Федон, с. 69).

Мистерните в древността, обредите, като например в орфическите тайнства, са били извършвани, за да се очисти човек със знания и се подготви за отвъдния свят. Самото знание било насочено към безсмъртието на душата, която постига истинско знание и щастие, като се освободи от оковите на тялото. Следователно в земния живот човек не може да получи истинско знание, докато душата е окована от телесни желания и страсти. Затова само на посветените е било позволено откриването на знания, които водили към познанието на божествената истина. Ала тази истина не е била разкрита от бога сякаш нарочно, за да се търси вечно или за да се постига с цената на много жертви и самопречистване; или за да се открива само частица от нея, за да има постоянен стремеж към търсене и следователно към усъвършенстване на човека и света. В процеса на търсенето и с цената на много жертви човек трябва да постигне сам духовното си усъвършенстване. Соломон казва: „Слава за бога е да облича всяко нещо в тайна, а слава за царете е да изследват работите“

¹⁸ Н. Кузански. Т. 2. М., 1980, 8—9.

¹⁹ Пак там, с. 10.

(Библ. Притчи, 25, 1). Знанията се скриват, за да не се обезценяват от невежите и профаните. Всяко знание, което се придобива лесно, не се цени подобно на дареното богатство. Говорейки за Свещеното писание, Августин Блажени казва: „Някои неясно изречени неща ни потапят в напълно непрогледен мрак, но аз не се съмнявам, че божието провидение е наредило всичко това, за да бъде укротена чрез труд гордостта и да бъде избавен от пресита разсъдъкът, че постигне ли той нещо без усилие, най-често престава да цени.“ И още: които не откриват веднага търсеното, от глад се измъчват, но които не търсят, защото всичко имат наготово, често линейт от пресита“. Следователно Истината се цени толкова повече, колкото е по-дълбоко скрита и колкото по-трудно е открита. Онова, което е дадено даром, то не се цени. И на тази истина не се вярва, тъй като изглежда привидна. Всяка истина, открита от творческото търсене на човешкия дух, се ражда в упорит труд и саможертвуване.

Митическият архетип на дървото на познанието, или символът на доброто и злото, превръщайки се в правило да не се разкриват на непосветените и на незнаещите да различават добро от зло висшите „божествени знания“, оказва чувствително влияние върху античната философия, астрологията и алхимията, което се разпростира чак до времето на Лайбниц и Нютон. В историята на науката има редица примери на ревниво пазени тайни знания или на разкриването им при твърде мистериозни обстоятелства. Достатъчно е да споменем за Кардано и Парацелз. Вярата в съществуването на херметически или езотерични знания, достъп до които имали само малцина избрани, продължавала да съществува независимо от развитието на точните науки. Началото на тези езотерични знания някои виждали в книгите на Енох или на египетския бог Тот — Хермес. През средновековието е било разпространено преданието, че великият маг Тот, или Хермес, написал 14 трактата под общо име „Мемандър, или пастир на мъжете“, където излагал тайни знания на божествения разум. Мнозина от средновековните учени се опасявали, че знанията могат да се превърнат в зло, и затова предупреждавали, че тайните им може да се разкриват само на онези, които са морално подготвени и достойни. Дори и Нютон се отнасял сериозно към тези предупреждения. Той също е вярвал, че в библейските символи и особено в това, че в храма на Соломон са били кодирани висши тайни знания за космоса. Известно е на неговите биографи, че той се е занимавал усърдно с дешифрирането на тайни символи, които откривал в книгата „Битие“. Освен това Нютон много сериозно писал на Бойл да не разкрива никому алхимичните си тайни. Единственото съображение да не се разкрива тайната е да не се нанесе вреда на света, ако попадне тя в лоши ръце. Нютон е твърдял, че бил част от една древна традиция, че е само проткривател на знания, които древните са познавали. В ръкописни бележки към Principia той развива идеята си, че цяла редица древни мислители са се придържали към атомистичната теория на материята, че те са познавали идеята за празното пространство (вакуума), универсалността на гравитационната сила и закона за обратните квадрати. Смятал е, че в образа на питагорейската лира бил скрит законът за гравитацията, че physica sacra на Мойсей била предадена на Израел чрез популярния език на книгата „Битие“. Великият физик казал, че съчетал само знанията на пророците, на гръцките математици и на средновековните алхимици²⁰.

И тъй пазенето на свещените знания като дълбока тайна вероятно следва един много древен митичен архетип за дървото на познанието и е формулирано като висш нравствен принцип и предпазна мярка срещу нарушаването на световния ред, тъй като всяко познание се намира в пряка връзка с него. Неправилното използване на тайните знания би довело до нарушаването на равновесието в природата и между хората, до причиняване на непоправимо зло. И обратното — правилното използване на тези знания от знаещите посветени и в подходящо време оказва пряко въздействие върху световния ред, като го поддържа или засилва. Такава е била представата на древния човек за всяко по-дълбоко знание, имащо по-необикновен (чудесен) характер.

²⁰ Ф. Менюъл. Исак Нютон. С., 1979, с. 370 и сл.

Злото като нравствено понятие не съществува нито в живота, нито в мъртвата природа. То е само в човешкото съзнание. Човекът е извършил грях, вкусвайки от дървото на познанието. Първо, то е формално нарушаване на една божествена заповед и, второ — тази заповед е дадена, за да предпази човека от познание, защото бог е сметнал, че то е зло за човека. Но веднъж вече вкусил от това познание, човек е тръгнал към своето страдание. Райското блаженство за човека повече не е съществувало.

Въпросът за доброто и злото в света и у човека е занимавал умовете на много мислители, но никой от тях не е дал задоволителен отговор. Не ни изкушава мислата, че и сега тук бихме дали такъв отговор. Защото, както казва Волтер, „за честните мислители въпросът за доброто и злото остава неоправим хаос; за спорещите той е игра; те са каторжници, играещи с веригите си. Неразсъждаващите хора той прави по подобие на онези риби, които са пренесени от река в аквариум; те не предполагат, че са тук, за да бъдат изядени по време на постите. Така че сами ние не знаем нищо за причините на нашата съдба.

Нека слагаме в края на почти всички метафизични глави двете букви, които римските съдии са използвали, когато някоя причина им убягвала: *N. L.*, *non liquet* — не е ясно.²¹

* * *

Светът и хората не са станали по-добри от времето на създаването на библейския мит. Човешкият прогрес е добро за хората, защото е създал могъщи производителни сили, но в същото време е натворил и много зло, много неправди. Пътят му е осеян със смърт и безбройни човешки жертви, причинени от човешката глупост и безумие. Машините и всякаква друга техника правят живота на човека по-добър, облекчават труда му и увеличават материалните блага, но носят в същото време, беди, насилие и смърт. Хората влизат в такива отношения помежду си, че пораждат неравенство и потисничество, вместо да живеят в мир и съгласие, защото имат разум. „Нови, неизвестни досега източници на богатство — пише К. Маркс — благодарение на някакво странно фатално възшеbstvo се превръщат в източници на мизерия. Победите на техниката са сякаш купени с цената на морална деградация. Изглежда, че със същото темпо, с което човечеството подчинява природата, човекът става роб на другите хора или на собствената си подлост. Дори светлият факел на науката изглежда може да сияе само на мрачния фон на невежеството. Всичките ни открития и целият ни прогрес сякаш водят до един резултат — материалните сили придобиват интелектуален живот, а човешкият живот бива сведен до обикновена материална сила.“²²

Доброто на определена степен от своето битие може да се превърне в зло. На определена степен от развитието си феодалната класа носеше в себе си исторически прогресивни черти, но след време тя ги загуби и породила зло, изразено в задържане на историческото развитие на прогресивните сили, които бяха вече породени. Буржоазната класа също — на определена степен в развитието си тя загуби прогресивния си характер, (доброто) породила злото на социалната неправда. Доброто и злото се открояват в исторически план. Те са необходими за живота, сякаш за да има движение и развитие. Ако няма градиент и разлика в потенциалите, ще има застой. Това означава непрекъснато производство на ентропия, осигуряващо движение и развитие от сблъсъците на различните потенциали. Обратното означава смърт.

Пример за това, че доброто може да се превърне в зло, е научно-техническата революция. Сама по себе си тя е нещо добро, нужна и полезна, защото увеличаване материалните блага, спомага за ускорено развитие на духовната култура, но в същото време тя поражда и злото, изразено в екологическата криза и изтощаване на

²¹ Франсоа Волтер, *Философски речник*, С., 1982, с. 78.

²² К. Маркс, *Фр. Енгелс. Съчинения*, Т. 12, С., 1963, с. 4.

природните богатства, в създаването на страшни оръжия за масово унищожаване на хора. Тя застрашава човечеството от кошмара на ядрената гибел.

Техниката, компютрите, роботите и всички чудеса на електрониката създадоха изключителна мощ в ръцете на човека, но в същото време те носят в себе си и потенциално зло, което може да доведе до дехуманизацията на човека, до стълкновение между новата техническа култура и културата на вечните духовни ценности, до духовна деградация.

Научно-техническата революция дава огромна сила на човека. Но силата и неправдата (злото) стоят много близо. Силата често пъти може да се превърне в насилие и от него да се роди неправда или зло.

От времето на грехопадението на Адам злото е съществувало винаги в света. Човекът е творил зло, мислейки, че прави добро дори в името на бога. Но макар историята на човечеството да е изпълнена с безброй прояви на злото, то никога не е било толкова всеобхватно по размери и ужасяващо, както злото, произхождащо от ядрения кошмар, от неудържимата надпревара на въоръжаването с нови и нови оръжия, от деградацията на трайните духовни ценности, от съперничеството между държавите, от насилието като политическо средство.

Сега злото не е само недостатък на битието, както го е схващал Августин Блажени, а е пълно отричане на битието, тъй като е застрашен въобще живота на планетата и човешкия род. Страхът е сковал умовете, а гордостта, престижните чувства и амбициите са изправили прегради пред добрата воля за взаимно разбирателство. Хората живеят заедно, а не се разбират, или се страхуват да се разбират, защото живеят в различни враждуващи лагери. Те имат общи проблеми, а не си помагат, за да ги решат. Те преживяха ужасите на войни, страдаха много, а не се поучиха от тези страдания и не станаха по-мъдри. Те вървяха подир диктатори, параноици и безумци, които ги тласнаха към смърт, а дали разбраха великите стойности на свободата и живота като най-висше благо? Но дори и обикновените хора да са разбрали това, онези, които властвуват с богатствата си и искат да бъдат всемогъщи като богове, дали те са го разбрали? Честолюбци и „играещи“ политици, обладащите от мания за величие и господство, убедени, че творят историята, прекрояват света, обявяват непогрешими доктрини, всвящащи вражда между хората и държавите. Над кого биха властвували тези честолюбци, когато погинат хората и светът? За жалост злото набра толкова много инерция, че дори и добрата воля, ако се появи, не може да премахне кошмара от унищожението на света. Какво ни остава? Може би само *надеждата, че духовното у човека, онази малка частица от висшия разум, която въпреки злото е проправяла пътя на прогреса, ще надделее*. Ала това е възможно, ако всички хора по света се борят с всички сили срещу злото. Вечният мир между хората някога е бил сладка мечта, но сега той е абсолютно необходимо условие за бъдещето на живота. Знанието на човека докара бедата и знанието е призвано да направи проявлението на злото невъзможно. Това би станало, ако се възвърне моралното съзнание, ако към знанието се присъединят състраданието и милосърдието, ако съперничеството се замени със сътрудничество, ако насилието се замени със свободата и справедливостта. Но уви! Колко много зло продължава да се върши в името на тези две понятия!

* * *

От казаното дотук би могло да се направят няколко основни извода:

1. В митовите (особено в космологически план) доброто и злото съществуват заедно като вечни начала, намиращи се в постоянна борба помежду си. И Ормузд и Ахриман, и деви и асури, богове и титани, и любовта и враждата на Емпедокъл като олицетворение на добрите и злите космически сили имат безсмъртна природа. В различни космически цикли надмощие придобиват ту едините, ту другите.

2. В човешки план злото произлиза от несъвършената човешка природа (човек робува на своите страсти и желания, той е егоист и алчен). Чрез познанието и свободата на волята си човек превъзмогва земната си (телесна) природа и злото, което произлиза от нея, за да тръгне по пътя на добродетелта. Злото не изхожда само от човека, от злите му действия, които предизвикват объркване в космическата хармония и в световния ред, но и от външни сили като змията и падналите ангели начело с Азазел. Те са объркали живота на хората и са ги въвели в грехове. Човеците са получили от тях никакви висши знания, които не е трябвало да бъдат разкривани на смъртни, тъй като са били висша божия тайна. А човеците са били още съвсем природни, духовно несъвършени и следователно неподготвени да приемат този дар. Така се е стигнало до объркването на света и до потопта. Затова висшите знания в древността са пазени като тайна, за да не попадат в ръцете на злите и невежите и за да не им се дава власт да променят световния ред по пътя на злото и човешките страдания.

3. Не е дадено на човека да стигне до дълбоката тайна на истинското познание. Тя остава скрита за него. Но чрез свободата на волята си той може да избере пътя на доброто и, въоръжен със знание, да достигне до по-високо познание. Но този път изисква и по-висше нравствено и духовно битие. Защото знание без нравственост е зло. Онова знание, което води човека по този път на духовното съвършенство, е истинско и добро. Но то може да се превърне в зло, макар и истинско, ако служи на безнравствени цели, ако руши реда и хармонията на света. В зло се превръща и неистинското знание, от което произлизат големи беди за природата и хората.

4. Добро е всичко онова, което спомага за утвърждаването на живота, на неговата красота и хармония. И действително доброто съществува като висше благо там, където има живот, а не разрушение и смърт, където има добродетели, а не пороци и престъпления, където има свободни хора творци, а не поробени и хора работи, където има творчески труд, а не лентяйство, където има социална справедливост и хората са радостни от живота, където знанието не противоречи на природата и морала и допринася само полза на човека.

От всичко това следва, че доброто е сума от качества не само на усъвършенствуваната личност, но и на едно по-съвършено общество, в което хората изграждат своето духовно и материално битие на основата на по-висша нравственост и на принципите на хуманизма и демокрацията. А това общество може да бъде само социалистическото. Друга алтернатива няма за човечеството. Казвам това, излизайки извън рамките на мита, с оглед на реалните процеси в обществото.